

ІКОНА І ДУХОВНА ПІСНЯ

Дослідники духовних пісень не звернули уваги на важливе джерело інвенційного матеріалу – образотворче мистецтво і, зокрема, – ікону¹. Не йдеться тут про пісні, присвячені чудотворним іконам (цей зв'язок хоч очевидний, проте не мав впливу на форму цих пісень). Найближчі споріднення помітні в іконах з клеймами, які представляють різні події з життя Богородиці і, частіше, якогось святого, а також у багатопланових, сюжетних іконах, що представляють Страшний Суд. Близькість художніх кодів цих ікон та духовних пісень пояснюється в першу чергу саме спільним культурним кодом. Додатковим поясненням може бути факт, що ікони «Страшний суд» чи ікони з клеймами здебільшого призначалися для невеликих, сільських місцевостей; у таких же місцевостях проживала значна частина потенційних адресатів духовних пісень. Я не намагаюся показати впливу мистецтва ікони на авторів духовної пісні; це різнопланові явища. Іконописання може бути у даному аналізі додатковим підтвердженням міри розповсюдження даного мотиву в тогочасному культовому мистецтві, але ніколи не доказом впливу одного виду мистецтва на інший; адже йдеться про найбільш розповсюджені мотиви. І духовні пісні, і ікони лишаються однак у зв'язку підпорядкованості у відношенні до основного інвенційного матеріалу, яким було богослуження, Святе Письмо та деякі апокрифи².

Укласти каталог відповідностей між окресленими іконами і духовними піснями – завдання доволі важке³ і навряд чи потрібне. Важливіше, аніж представити такий список, є – показати структурну відповідність обох типів культового мистецтва та їхню підпорядкованість головному джерелу – Біблії та богослуженню.

Споріднення поміж іконописанням і духовними піснями найкраще простежити на прикладі ікон з клеймами, позаяк саме вони найсильніше тяжіють до сюжетності, що є доменею творів словесності. Уже в цьому спрямуванні видно «олітературнення» іконописання. Ікони з клеймами невисоко цінувалися як предмет культу з огляду на те, що цей спосіб зображення суперечив традиції. Проте найбільшим їхнім достоїнством була безпосередність і розповідна манера, які справляли, що навіть найменш освічені люди могли збагнути зображене і його значення.

Для цього аналізу береться ікона з сюжетним зображенням. Прикладом такої ікони – «Страшний суд» Марка Домажирського Шестаковича⁴ та «Страшний суд» невідомого автора з XVI ст.⁵ Духовних пісень, присвячених Страшному судові, відносно небагато, над ними переважають близькі їм за змістом покайні пісні і пісні при мерцеві. Деякі з них співалися як молитва за покійного в суботу, напередодні м'ясопусної неділі, що свідчить про близький зв'язок з літургією⁶. Для порівняння вибираються три пісні – дві Богогласникові й одна рукописна⁷.

Під час літургії м'ясопусної неділі читається фрагмент Євангелії від Матея, в якому Ісус Христос, розповівши притчу про таланти, пояснює її і говорить про Страшний суд⁸.

Подіям Страшного суду присвячується також стихирі недільної вечірні: «Книги отворяться, виявлені будуть людські діла перед нестерпним судом, а вся долина зашумить страшним скреготом плачу, коли побачить усіх грішних засуджених на вічні муки Твоїм справедливим судом, і даремний щедрий плач. Тому молимо Тебе, Блаже, пощади нас, слав'ящий Тебе»; «Засурмлять труби і отвратяться гроби і весь людський рід воскресне з трепетом. Ті, що творили добро, радуються в радості чекаючи, щоб прийняти нагороду. А грішники тремтять, гірко ридаючи, бо йдуть на муку й розлучаються від вибраних»; «Надходить день, уже при дверях суд, чувай душе, де збираються разом царі і князі, багаті і бідні, і кожна людина дістане по заслугі своїх діл». Прочитовано доволі обширні фрагменти, щоб показати, що головні мотиви недільного євангелія та вечірні повторюють духовні пісні⁹.

1. «Богогласник», пісня нр 35 – «Придет час, придет время»:

- 1) близькість суду;
- 2) кінець земного порядку (влади, держави, можних цього світу);
- 3) ознаки кінця світу (ангельські труби);
- 4) воскресіння мертвих;
- 5) суд; відділення праведних від грішних;
- 6) страх грішників;
- 7) остаточний вирок;
- 8) плач грішників;
- 9) радість праведних;
- 10) порада просити про заступництво Божу Матір.

II. *De extremo Judicio*, рукописний Тилицький співаник 1734 р.:

- 1) потреба готуватися до суду;
- 2) знаки наближення кінця світу;
- 3) справедливий суддя віддає по заслугі праведним і грішним;
- 4) грішник перед лицем вічної погибелі (геєнна, муки);
- 5) провин не можна прикрити багатством ні допомогою сторонніх людей;
- 6) запізнене бажання покаятися;
- 7) прохання про заступництво Божої Матері;
- 8) цитата з винесеного Суддею вироку;
- 9) повторене прохання до Ісуса Христа.

Крім пісень про Страшний суд цього типу, існують пісні своїм словідальним, особистісним характером ближчі до покайних пісень. Прикладом такої пісні третій вибраний твір:

III. «Богогласник», пісня 36: Ах, горе мні, грішнику

- 1) нарікання грішника на невідкладність суду;
- 2) знаки приходу кінця світу (вогненна ріка, що забирає з собою грішників; кінець небес, зірок, сонця);
- 3) суддя на престолі з хмар;
- 4) перед суддею різні стани;
- 5) по правиці – вибрані;
- 6) по лівиці – грішники;

- 7) плач осуджених на погибель (євреїв);
- 8) остаточний вирок – рай для праведних; вічна мука в пеклі для грішників;

9) прохання про живот вічний замість вічної погібелі.

Остання пісня найбільш статична у зображенні Страшного суду. Це віддзеркалюється в мовно-стилістичному оформленні; у порівнянні з іншими піснями про Страшний суд дієслова руху тут майже відсутні. Можна помітити у цьому творі дбайливість про зображення деталей, яка не була помітна в попередніх піснях (пізніє покаяння євреїв; точне перерахування представників різних суспільних верств з обережним узагальненням відносно найнижчого стану; змалювання видимих ознак кінця світу, близьке до Книги Одкровення тощо).

Порівняймо ці сюжетні представлення з іконописними; в черговості опису намагаюся дотримуватися принципів образотворчого мистецтва¹⁰:

I. «Страшний суд» Марка Шестаковича. Ікона поділена перпендикулярно на три частини (вона складається з трьох сполучених дощок).

A. Центральна дошка:

1) центральною постаттю є Суддя, що сидить на престолі, над ним зображена постать Бога-Отця; їх оточують ангели, Діва Марія, апостоли;

2) під зображенням Христа-судді знаходиться книга, де видніє цитата з Євангелії;

3) зображення дійства суду: в центрі знаходиться вага, що зважує добрі і погані вчинки убого Лазаря; чорти намагаються опустити ліву шальку вниз, але їхні намагання даремні;

4) під вагою зображений бенкет багатого Лазаря і злидні убогого; побіля виділяється постать смерті з косою;

5) зображення смерті багача; чорти забирають його душу в пекло, ангел сумує; поблизу архангел Михаїл з допомогою списа бореться з сатаною в пеклі;

6) під сценою смерті відділено лінією і зображено червоно-коричневим кольором отхлань, де мучаться грішники; представлено тут різних грішників (шинкарів, лихварів тощо) та їхні муки.

B. Права частина ікони (права дошка):

1) угорі зображені перед палатою – небом Ісус Христос з Марією; біля них – архангельський лик;

2) на висоті книги та апостолів з центральної дошки зображений апостольський лик;

3) зображення ликів праведних у черговості відповідній до їхнього значення;

4) знизу зображений рай з Матір'ю Божою в оточенні апостолів, під ним – праведні, що входять до раю;

5) вздовж правого краю зображено випробування душ.

B. Ліва частина ікони (ліва дошка):

1) згори, на височині престолу Судді зображений хор архангельський; на краю цього фрагменту представлені збунтовані ангели, що падають униз;

2) на височині лику апостолів, що знаходиться з правого боку та під престолом, на височині книги, представлені апостоли;

3) на височині ваги зображені чергово: русь і євреї (постать Мойсея

з ореолом і таблицями знаходиться впритул до центральної частини дошки і вище за зображені постаті);

4) нижче знаходяться два поверхи з поляками, німцями, калмиками, турками, татарами, арабами, муринами (неграми), уграми (угорцями), кальвінами;

5) на височині зображеного раю (права дошка) та сцени смерті багатого Лазаря (центральна дошка) знаходиться зображення світу – воскресіння мертвих з чотирма архангелами;

6) з самого низу змальована пащека, з якої виходить вогонь, що сягає по через різних грішників аж до лівої шальки ваги, що зображена з лівого боку центральної дошки; смуга вогню розширюється до низу у в нижній частині нею ідуть грішники, яких супроводжують чорти.

II. Страшний суд, ікона з Музею української культури у Свиднику (Чехословаччина). Ікона поділена вертикально на п'ять ярусів.

А. Верхній ярус:

1) у центрі знаходиться Христос-Суддя; біля нього в молитовних позах Матір Божа та Іоан Предтеча. Над Христом – Бог-Отець, під ним – Дух Святий;

2) з правого боку Христа зображені апостоли у молитові;

3) вгорі на задньому плані – зображено як картину небо з сонцем і зірками.

Б. Другий ярус:

1) у центрі знаходиться престіл¹¹, на ньому – Дух Святий як голуб, під ним, рука, що тримає вагу (ітимасія);

2) з правого боку престолу – Адам, з лівого – Єва;

3) за посталями Адама і Єви зображені у молитові лики апостолів, пророків, мучеників; на кінці з правого боку представлений апостол Павло з аркушем з цитатою з Послань про Суд.

В. Третій ярус:

1) у центрі зображено вагу, на якій зважено вжинки праведника;

2) праведник знаходиться впритул до лику преподобних, преподобниць т мучениць;

3) лівий бік ікони настільки затертий, що можна побачити лише постать ченця;

4) внизу, під вагою, чорти даремно змагаються за душу праведника;

5) з лівого боку ваги проходить смуга вогню (від гесни аж до престолу).

Г. Четвертий ярус:

1) праворуч зображено центральну сцену цього яруса: рай з пророками;

2) лівіше від раю вогненний стовп, що править за ворота до раю ;

3) ліворуч від стовпа представлений апостол Петро, який веде праведників в рай;

4) впритул до них смуга вогню розширюється, нею падають нижче, в пекло, грішники;

5) можна здогадуватися, що з лівого боку було представлено воскресіння мертвих.

Д. П'ятий ярус (він входить до попереднього прямокутником з фрагментом пекла):

1) центральним зображенням є муки грішників у пеклі;

- 2) праворуч представлена смерть грішника;
- 3) праворуч від мук грішників, напевне, була змальована вогненна пащека.

Як видно, не всі сцени, що зображувалися на іконах, описуються у духовних піснях, присвячених Страшному судові. З другого боку, в іконах не дуже виразно представлені ознаки кінця світу. Духовні пісні не змальовують сцен смерті праведної людини; смерть грішника описується лише загально. Найважливіша різниця, однак, полягає у с мет р і ї зображення праведних і грішників на іконах. У духовних піснях цієї рівноваги немає; увага зосереджується на грішниках. Апостольські, архангельські, пророчеські лики у цих творах зовсім відсутні. Безсумнівно, пунктом тяжіння в іконах було зображення пекла, що підкреслюється поступово розширеною вниз лінією (смуга вогню), отже й тут існує суб'єктивна перевага зображення грішників. У духовних піснях про Страшний суд не змальовується пекельних мук; брак цієї сцени особливо вражає саме у співставленні з іконами, де ці сцени зображені якраз поруч суб'єктивного¹² центру – геєнни.

Ікони про Страшний суд названо сюжетними, що тепер, напевне, більш зрозуміло – поодинокі сцени з ікон складають цілий сюжет. Принцип складення сюжету закодований у композиції сцен. Це, по-перше, поділ на різні частини, який особливо виразний в другій іконі завдяки різним ярусам та, по-друге, сама символіка зображеного (про центральність даної постаті вирішує її колір та величина, а також розташування). Цей сюжет можна представити схематично:

- (1) ознаки кінця світу – падіння зір і сонця)
- 2) передумови суду (воскресіння мертвих);
- 3) суд (відкриття книги, зваження провин і заслуг перед Богом);
- 4) розпука грішників і радість праведних;
- 5) остаточний вирок:
 - а) грішник – у пекло
 - б) праведна людина разом з іншими праведними у рай;
- 6) заступництво Божої Матері при остаточному вирокі.

Відповідність цього схематичного сюжету духовним пісням вражаюча. Однак, коли згадати відповідні фрагменти Євангелії від Матея і від Марка, стає зрозуміло, що як духовні пісні, так і ікони, образною мовою мистецтва представляють євангельський текст. Лише змалювання поодиноких деталей відбігає від канонічного тексту¹³, головні моменти повністю співпадають. Якщо йдеться про додаткові елементи, вони, як правило, не були нововведенням іконописця, а узгоджувалися з тогочасними іконографічними представленнями¹⁴.

Підсумовуючи сказане, як автори духовних пісень, так і іконописці, користувалися цим самим інвенційним матеріалом, яким було Святе Письмо, богослуження, найбільш розповсюджені апокрифи. Від панівної в даному періоді конвенції залежало, які елементи отримували найсильніше звучання; основна структурна схема, проте, не змінювалася. До завдання автора, зокрема автора духовної пісні, належало зберегти модель і відповідно до поставленої собі мети укласти в неї загальновідомий матеріал. Така стратегія повністю вписується в риторичну концепцію тексту. Питання оригінальності в сучасному розумінні, отже, було зовсім

чуже тогочасним митцям¹⁵. Однак, це не означає, що можна говорити про їхню вторинність – їхнє ставлення до мистецтва – віддзеркалення їхньої смиренності. Адже, згідно з тогочасними поглядами, митець неспроможний був видумати більш майстерного твору від Творця! Їхнє мистецтво, образно висловлюючись, полягало в укладанні мозаїки за даним зразком з різних, проте типових матеріалів. Про його оригінальність вирішує не тематичне чи художнє новаторство, але спосіб формування готового матеріалу, співвідношення між окремими елементами.

Примітки

¹ Ми не беремо до уваги принагідних згадок або здогадок, як, напр., співставлення сцени, на якій зображено бенкет багача (ікона «Страшний суд» з 1720 р., село Молдавське) з фрагментом поезії Лазаря Барановича «Багачеві, Лазареві», зроблене Василем Отковичем. На наш погляд, це співставлення хоч і вірне, недостатньо мотивується автором дослідження. (Пор. В. Откович, *Народна течія в українському живопису XVII-XVIII ст.*, Київ 1990, с. 44-45. Ще менш вмотивоване співставлення сцени з Іродом з ікон «Різдво Христове» з фрагментом колядки, в якому мова йде про Ірода (Там же, с. 69-70).

² Пор. розвідка J. Lafontaine-Dosgne, *L'illustration de la première partie de l'hymne akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'enfance de la Kariye Djami*, в кн. «Byzantion», t. LIV, fasc. 2, Bruxelles 1984, с. 648-701, зокрема сторінки 652-653. На вплив акафістів на рески, мозаїки і деякі ікони візантологів і мистецтвознавців звернули увагу вже давно (напр.: С. Grozdanov, *Les scènes de l'Akathiste de la Vierge nouvellement découvertes à Markov Monastir*, в: Zographe, 9 (1978), сс. 37-42; G. Babič, *L'iconographie constantino-politaine de l'Akathiste de la Virge à Cozia*, в: Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, XIV-XV, Belgrade 1973, сс. 173-189. Окремим питанням присвячена також книжка Ch. Walker, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982.

³ Опрацювання повного каталогу майже неможливе з огляду на факт, що більшість сільських ікон зовсім недоступна дослідникам літератури.

⁴ Див. репродукції в: *Українське народне малярство XIII-XX ст.*, Київ 1991, с. 85 та фрагменти цієї ж ікони в; В. Откович, *Народна течія в українському живопису*, с. 55-59.

⁵ Stefa Tkač, *Ikony slowackie od XVI do XIX wieku*, «Arkady» Warszawa – «Tatran» Bratislava 1984, с. 49-57.

⁶ Пор. Ю. Катрій, *Пізнай свій обряд*, с. 70-71.

⁷ *Богогласник*, Почаїв 1790. Пісня про Страшний суд з «Богогласника» має нр 36; рукописна пісня походить зі Тилицького збірника духовних пісень (нині зберігається у Відділі рукописів ЦНБ, фонд Маслово, шифр 33/48, лл. 73-73в).

⁸ Євангелія від Матея, 25, 31-46. Про Страшний суд говориться і в інших Євангеліях (Марко, 13, 24-37; Лука, 21, 25-28). У суботу читається також фрагмент послання Павла, який говорить про останні дні (II Тим. 3, 1-9).

⁹ Як можна переконатися з детального аналізу текстів духовних пісень, деякі з них використовують євангельські алегоричні сформулювання (напр., про овець і козлів говориться у пісні нр 36), метафори (напр., «на престолі своєї слави»).

¹⁰ В нашому описі ми не окреслюємо кольорів; проте розуміємо їхнє символічне значення та значення для ваги різних постатей.

¹¹ Це зображення могло мати два значення – бути символом Христа Пантократора або означати престіл, підготований на друге пришестя Христа (Пс. 9, 8; 89,15). Тут контекст зрозумілий – йдеться про Страшний суд.

¹² Ближче цьому поняттю відповідає «негативний центр».

¹³ Прикладом можуть бути сцени пекельних мук з ікон. Список грішників, які мучаться за свої провини наддивовиж відповідає тому, який представляє «Хожденіє Богородиці по муках» в його пізньому, бароковому варіанті.

¹⁴ Напр., архангел Михаїл, що зважає душі – це зображення настільки розповсюджене, що воно появлялося навіть поза контекстом Страшного суду – як один з його атрибутів.

¹⁵ Це твердження стало мало не трюїзмом у дослідженнях західноєвропейської середньовічної літератури. Не меншю мірою воно стосується українського релігійного мистецтва доби барокко.